

צ. גור, כסא - אינו אפס ל סהים

מעבר מיחידות לצבוריות

בספר שמות, אנו מתחילים להופיע בהיסטוריה בתור עם, בתור מציאות מיוחדת של צבור. מהערך הפרטי, אנו עוברים לערך הצבורי. מכאן ואילן, היחידים מופיעים ככלולים בצבור ושייכים לערך לאומי. השם הזה כבר הוכנס לאברהם אבינו: "ואעשך לגוי גדול", גוי גדול מאוד. גדלות זו מתפרטת בספר דברים: "כי מי גוי גדול אשר לו אלהים קרבים אליו כד' אלהינו בכל קראנו אליו. ומי גוי גדול אשר לו זקנים ומשפטים צדיקים...". במשנתורה, על סף הכניסה לארץ מתגלה הערך המיוחד של העם הזה, בתור עם של "דבקים בד' אלהים". שיחות הרב צבי יהודה

עם - יצירה אלוהית

ההבחנה הזאת שבין צבוריות ליחידיות היא הבחנה יסודית. מה שיותר כלל

וצבורי, הינו פחות בחירי³⁰. חופש הבחירה של האדם שייך לתחום ארבע אמותיו המצומצמות. לא תמיד זוכרים את הכלל הפשוט הזה, שכל ענין הבחירה שבין טוב לרע הוא רק באופן אישי פרטי, אבל ככל שמתרחבת המסגרת של האדם מיחידות לכלליות - פוחתת הבחירה. אדם הנמצא לכדו עושה כפי שעולה על לבו, אבל כשאינו לכדו - לא כן הוא. אדם חברתי ככך אינו בחירי, הוא משועבד למשפחה, לחברה, לחוקי העיר, לחוקי המדינה ולחוקי הצבא. יש בזה שלבים על גבי שלבים. ככל שהאדם הינו יותר חברתי וצבורי - כך מצטמצם חופש בחירתו. למשל, אנו בני-אדם - האם קיימת אצלנו בחירה בזה? בעל כרחנו אנו שייכים ליצירה האלוהית של היתנו בני-אדם. לא נולדנו לא היום ולא אתמול, ואנו שייכים למין האנושי מתוך כפייה של עובדה אלוהית, "כפיית הר כניגית"³¹. האנושות מורכבת מאומות ומבזעים, ואנו שייכים בעל כרחנו לחלק מסויים של האנושות, לגזון מיוחד של האנושות. אנו נפגשים כאן בענין התורשה, המבטא את המשך הדורות, "שלשים" ו"רבעים" ו"אלפים"³². בנכד מתגלים הכשרונות של הסבא. כמובן, יש מדרגות, אבל על-כל-פנים זו דוגמא. עובדת מציאותנו אינה מתחילה מתמול שלשום, אלא האומה הולכת ונוצרת במשך דורות.

... הגה אם כן הספר הראשון בא בספורי אנשים יחידים קדושים אשר בארץ המה. והספר הזה הב' הוא בספורי מעלות האומה בכללותה וכפי זאת הכתיבה היה ראוי שיקרא הספר הראשון ספר היחידים והספר הב' הזה ספר האומה וזו היא הסבה הראשונה. והסבה הב' היא שכונת התורה האלוהית הזאת בעצם וראשונה להשלים עדת ה' ועם מרעיתו בתורתו ובמצותיו ולהשלימה בשלמיות כלם גופני ונפשי. וכאשר רצתה תורת האלהים לבאר מעלת האומה וקדושתה התחילה לבאר מעלתה מצד אבותיה להודיע שהיא ורע קדש ברוך ה' ושאין עם בני ישראל עמים מפורדים ומפורדים מקובצים יחד על דעת ודת אחת כי הם לא היו כן אבל המה כלם קדושים ומורע אחד קדוש ומסתעפים מאנשים רשומים.

שיחות הרב צבי יהודה - אג

יד ד' בהיסטוריה

לכן ספר חדש זה פותח ב"אחלה שמות בני ישראל", הרי ניתן היה להתחיל מיד את הרשימה בלי הקדמה זו? אלא שיש צורך להדגיש שאלה שמות האנשים בתור בני ישראל, ואמנם ערע מטעם הם יקבלו הגדרה מיוחדת של עם. הדבר ילך יתברר ויתגלה לאט לאט. מה שנאמר "רע ורעום ממנו, הבה נתחכמה לו"³⁴.

אינם אלא דיבורים חיצוניים מסביב. יש לראות בתוך כל אלו את פנימיות ההנהגה האלוהית שעושה אותנו לעם. גם עכשיו הגויים מפטפטים בקשר אלינו, וכי הם מבזים על מה הם מדברים? וכי יש להם שמץ של מושג על מה שמתרחש באמת ב"מזרח התיכון"? לאט לאט יתגלה להם מה נעשה כאן ויראו ש"אני ראשון ואני אחרון"³⁵. יש להתבונן היטב כדי לגלות את הסדר הפנימי של כלל הביטויים הללו. יש לזכור את ד' הנטויה³⁶ בכל סדרי המאורעות המעשים החיצוניים, ולראות בעין פקוחה שכל גלגולי ההיסטוריה הם גילוי אלהותם³⁷.

קדושת הפרט וקדושת הכלל³⁸

נכנסו למצרים בתור משפחה ונעשינו לעם, מכח היד החזקה והזרוע הנטויה של רבן כל המעשים. כאן נפגשים עם יסוד היסודות: ערכנו המיוחד הוא בתור עם. "אשר בחר בנו מכל העמים"³⁹. יחידים, צדיקים וחסידים נמצאים גם אצל אומות-העולם⁴⁰. בדברי קודש של המהר"ל, ב"בצת ישראל" פרק יא, מתבאר החילוק היסודי שבין קדושת הכלל לקדושת הפרט. נכון שגם אצל אומות-העולם יש צדיקים, אבל זה באופן פרטי ויחיד. החידוש שלנו בהיסטוריה, הגאונות המיוחדת לנו, הצדקות הספציפית לנו בעולם, היא מצד היתנו עם, צבור, כלל.

שיחות הרב צבי יהודה - אג

ג. היחש של כנסת ישראל ליחידיה הוא משונה מכל היחשים של כל קיבוץ לאומי ליחידיו: כל הקיבוצים הלאומיים נותנים הם ליחידיהם רק את הצד החיצוני של המהות, אבל עצם המהות זה שואב כל אדם מנשמת הכל. מנשמת אלהים שלא באמצעות הקיבוץ, מפני שאין להקיבוץ חטיבה אלוהית, שמגמה אלתי עצמית שרויה בתוכו. לא כן בישראל, הנשמה של היחידים נשאבת ממקור חי העולמים באוצר הכלל, והכלל נותן נשמה ליחידים. אם יעלה על הדעת להנתק מהאגמה, צריך הוא לנתק את נשמתו ממקור חיותו, וגדולה היא משום כך ההזדקקות, שכל יחיד מישראל נוקק להכלל, והוא מוסר תמיד את נפשו מבלי להיות נקרע מהאומה, מפני שהנשמה ותיקונה העצמי דורש כן ממנו. אמנם צינורות ההזנה הנשמתיים והגנת החיים שלהם הולכים בכנס"י ע"י המצות, דבר ד', זהו הפלג הכללי המתגלם באורח החיים, הרשום בתכניתו. מראש צורים, מחיי האבות, שהתפשטו בבליטה בכונניותה של האומה, נתגלם הרוח הגדול, שאור ד' שרוי בה במעשים גשמיים המתהלכים עם החיים, והאוצר החי נושא הוא בקרבו את כל לשד החיים של יצירתה של הנשמה, של התגברותה של נשמת הכלל, בסיועו של היחיד המגביר את כחו, והתעלותה של נשמת הכלל ע"י הוספת האורה, שהפרט מוסיף בה, ע"י אותו החותם שהוא מטביע בה משלו במצותיו הוא. והפעולה פעולה חיה היא פעולה מחיה ומוסיפה אך וחיל. הדברים הטמירים של העולם העליון, המלא נצח והוד, המלא נשמות עצומות, הממולא אור וחיים, גדולה וקדושה ותפארת, הולכים הם ונעשים עם המצות, הולכים הם ויוצרים את יצירתם בחיים הפנימיים של היחיד ובחיי הכלל, ומפגשים להם נתיבות רוממות בחיי עולם, ביחווה של האומה בעלת הכבוד הרוחני הגדול לכל העולם כולו, והקודש מתעלה והצורה האנושית מתמלאה אורה, העולמות שמחת עולם, מאור תורה ונר מצוה.

אורות ישראל - אג

נצח פרק יא ישראל

אבל לפי הדברים אשר אמרנו לך לא יקשה כלל, כי אצל נח לא היה רק בחירה פרטי, והבחירה הפרטית הוא לפי מה שהוא, הכל הוא לפי מעשה צדקות שלו, אבל באברהם לא היה בחירה פרטית רק באומה הישראלית שהם זרעו שהרי כתיב באותה בחירה ואעשה אותך לגוי גדול (בראשית יב, ב) וזה בחירה כללית, ובחירה כמו זאת אין תולה במעשה כלל ולא בחטא כי המעשה הוא לפרט, אף כי בודאי זכות אבות מועיל, כל מקום עיקר הבחירה בחירה כללית בו ובזרעו.

ולחורות לך כי לא היה התחלת הדביקות מצד הפרט, רק הדביקות הזו דביקות כללי לא דביקות פרטי, לכך כאשר בחר ה' יתברך מתחלה באברהם והוציא מאור כשדים לתח לו הארץ כתיב ויאמר ה' אל אברהם לך מוארץ וממולדתך אל הארץ אשר אראך (בראשית יב, א), והקשה הר"ם ז"ל שתימה הוא שלא זכר הכתוב קודם זה שהיה אברהם צדיק, ולכן נגלה עליו השכינה ואמר לו לך מוארץ וממולדתך וגו', כי בלא זה לא נגלה עליו השכינה ואמר לו לך מוארץ, לכך ראוי היה לכתוב קודם צדקת אברהם, וכמו שתמצא בנח ונח מצא חן בעיני ה' (בראשית ו, ח) ואחר כך כתיב אלה תולדות נח וגו' (שם ט) הזכיר קודם צדקת נח קודם שהזכיר שדבר ה' יתברך עמו.

אבל האבות שלא היה הבטחתם פרטי רק כללי לך ולזרעך אתן את הארץ (בראשית כו, א) ודבר זה נקרא דביקות כללי דהיינו כלל האומה, ואין שנוי בכללי רק השנוי הוא בפרט, ולפיכך אע"ג שיתוסף ויגרע הדביקות לפי המקבלים מכל מקום נמצא עצם הדביקות הכללי עומד, לכך דביקות הזה אין לו שנוי אף בגלות, כי לא שייך השתנות על ידי חטא כי אם שגיגע לפרטים השינוי אבל לא יגיע שנוי לכללים.

האתחלתא הראשונה מופיעה בפרשה השלישית של ספר בראשית: "ויאמר ד' אל אברם: לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אל הארץ אשר אראך"⁶. מטרת הליכה זו מוגדרת בשלוש מילים: "ואנשך לגוי גדול"⁷ - נפגשים כאן בענת חוש: גוי גדול, עם גדול, מיסדרו של אברהם אבינו. זאת היא ההופעה האלוהית המיוחדת שלו. בפרק ראשון של הלכות עבודת-הזרה, מוסר לנו הרמב"ם סקירה היסטורית על גישושי דורות האנושות אל עבר שם שמים. נמשכים גישושים על גבי גישושים עד אשר מופיע "עמורו של עולם"⁸, עמורו של העולם-הזה. בעולם-הזה נמצא אשר נברא בצלם אלוהים⁹, ועכשיו מופיע אדם צבורי קיצוני לאומי. זאת הפעם הראשונה שאנו פוגשים, בחומש¹⁰ ובהיסטוריה, בהופעה ובפניה אלוהית לא רק אל אדם אישי אלא אל אדם צבורי. גם אצל גויים, נמצאים יחידים צדיקים וחסידי אומות-העולם; "ויהלך חנוך את האלהים"¹¹, "נח איש צדיק תמים היה בולתו"¹². האידאולוגיה הזאת מבוררת באופן יסודי עליידי המהר"ל בפרק הי"א של ספרו "נצח ישראל". הוא מזכיר את שאלת הקדמונים הידועה: מה מובן הפניה הפתאומית של ד' אל אברהם. אצל נח קודמת הגדרה: "איש צדיק תמים היה בולתו", את האלהים התחלך נח¹³. אס"כ, הוא ראוי לקבל הופעה אלוהית. מתאים שאחרי הגדרה זו, מסופר: "ויאמר אלהים לנח"¹⁴. לעומת זאת, אצל אברהם אבינו לא נזכרת שום זכות, אלא פתאום בלי שום הכנה נאמר: "ויאמר ד' אל אברם"¹⁵. המהר"ל עומד על הכנה זו, ומרחיב את הדיבור על כך. זאת ההכנה בין ישראל לעמים. ¹⁶ במנותחים ובטימיונולוגיה מיוחדת, קובע המהר"ל שזאת ההכנה בין קדושת הפרט לקדושת הכלל. הגדרה זו כבר כוללת כל ענינו. קדושת הפרט נמצאת גם אצל הגויים. במשנה הראשונה של פרק חלק נקבע: "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא"¹⁷. והרי גם "חסידי אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא"¹⁸? אלא שזה

בתור אנשים פרטיים, מיוחדים ויוצאים מן הכלל. בין כל הגויים מצויים גם חסידי אומות-העולם. לעומת זאת, בתוכנו מצויים גם רשעי ישראל, פושעי ישראל. הענין המיוחד שלנו אינו קדושת הפרט; כל אחד מאיתנו הוא חלק של "עם זו יצרת לי"¹⁹, וקדושת הפרט נמשכת מתוך קדושת הכלל. הגישה היסודית שלנו היא: מן הכלל אל הפרט. עליידי הפניה האלוהית אל אברהם אבינו, מתחיל ענין זה להתקדם. אברהם אבינו הוא אדם מיוחד שהוא גרעין לגוי גדול, והוא בעצמו אדם גדול. יש אנשים קטנים, קטנוניים, אגואיסטיים, שכל ענינם בחיים הוא אך ורק סביב עצמם. כל האינטרס שלהם הוא בחוגם המצומצם. מעט מעל זה, נמצאת השייכות המשפחתית. האדם המשפחתי הינו פחות פרטי ויותר צבורי. למעלה מזה נמצאת היציאה אל מרחבי האנושות בעולם. "ויקרא בשם ד'²⁰, ענינו קידוש השם, במשפחה, בחברה, בצבור, בעיר, בעולם. קיימות בזה מדרגות על גבי מדרגות. "יתגדל ויתקדש שמה רבא בעלמא די ברא כרעותיה"²¹. וכך אנו אומרים אחרי הוצאת ספר התורה בשבת: "על הכל יתגדל ויתקדש וישתבח ויתרומם ויתנשא שמו של מלך מלכי המלכים הקדוש-ברוך-הוא בעולמות שברא", בכל העולמות. נפגשים בהופעה חדשה של השראת שם שמים על נשמה ענקית שהיא תהיה לגוי גדול, לצבור גדול. כשמתגלה "עמורו של עולם", כל העולם מתחדש. "אלה תולדות השמים והארץ בהבראם"²² - "באברהם"²³. זכות קיום מחדש, תוכן אידיאלי רחני אלוהי מחדש.

שיחות הרב צבי יהודה

לעומת יציאת מצרים ומתן-תורה שהם עובדות מציאותיות, שכניה היא התחדשות הקיימת לנצח, ויש צורך אלוהי שתאחו בבית, בתחוננים. "כי בחר ד' בציון"²⁴ כשם ש"עקב בחר לו יה"²⁵. בחירה אלוהית אינה מקרית. המהר"ל מברר שגם בניסים ובדברים האלוהיים יש סדר²⁶. שום דבר אינו מקרי, אבל לגבי ענינים אלוהיים גדולים צריך פקחות עיון מיוחדת. בחירה אלוהית היא בחירה של בורא העולם, יוצר האדם, "קרא הדרות מראש"²⁷. היא בחירה של סדר הבריאה הכוללת: דומם, צומח, חי ומדבר²⁸. "אתם קרויין אדם"²⁹, אתם אדם צבורי כללי-ישראלי מיוחד, שמופיע בהמשך להבטחת ד' לאברהם אבינו "ואנשך לגוי גדול"³⁰. קדושת הפרט קיימת גם אצל אומות-העולם, כמבואר בדברי המהר"ל בספר נצח ישראל³¹; אבל, ענינו המיוחד הוא קדושת הכלל, שהיא הבחירה האלוהית בנו. בהלכה יש ביטוי מיוחד: צבור לא מת³², לעומת יחיד שהוא כחלום ינוף. אף מציאות הגויים עוברת וחולפת, כדברי חז"ל על הפסוק "ולא אמרו העברים ברכת ד' אליכם"³³, "העוברים, אלו אומות העולם שהן עוברין מן העולם"³⁴, אבל "נצח ישראל לא ישקר ולא ינחם"³⁵. יש הרבה הבחנות בין צבור ליחיד. "צבור לא עני"³⁶. צבור, זה כללי-ישראלי, שכניה של דבקות אלוהית, נצחיות של שכניה ונצחיות של תורה.

פנט. כל העוסק בתורה ובגמ"ח ומתפלל עם הציבור, אמר הקב"ה מעלה אני עליו כאילו פדאני לי ולבני מבין אוה"ע. יש השלמת האדם לעצמו, בידיעת האמת, והשלמת זולתו ע"י עשיית הטוב וחסד. אך כ"ז לא יספיק לאדם, כל זמן שלא ישכיל שתעודת האדם לא תגמר לעולם, כ"א בצירופו אל הכלל. אמנם מי שיעסוק בעניני הכלל, עליו לשום לב כי א"א להיות הכלל מוצלח, כ"א כשהי' פרטי מוצלחים, וא"א להפריטים שהיו מוצלחים זה מזה, כ"א בהיות כל אחד שוקד ג"כ על שלמותו הפרטית. והנה האחדות הזאת היא יסודן של ¹⁰ ישראל, "מי כעמך ישראל גוי אחד", ע"י שד' אלקיני הוא אחד. אוה"ע אינם ראוים להכרת האחדות הזאת, איך שכל השלמות הנתמדה איננה כ"א שלמות הכלל, וזה ראוי לדרוף. קיבוציהם הכללים אינם כ"א מפני שאי אפשר להצליח את הפרט, רק כשיתגבר הכלל על כל מכשול שאפשר לבא, אבל מגמת כ"א היא רק טובתו הפרטית. ע"כ הן נפשות רבות לגבי עשו¹. והנה כ"ז שבעוה"ר לא נגמרה שלמות זאת האחדות אצלנו, אנו כבושים בגולה, ואין השלמות הפרטית באה לתכליתה, וממילא ג"כ השלמות הכללית חסרה, ע"כ אמר שהעוסק בתורה, להשלמת עצמו האמיתית, ובגמ"ח להשלמת זולתו, ומתפלל עם הציבור, להרשים לעצמו שתכלית השלמות הפרטית היא רק שלמות הכלל, אמר הקב"ה מעלה אני עליו כאילו פדאני לי, השלמות הכללית עצמה מיוחסת לשמו ית', ולבני, נגד השלמות הפרטית הנובעת ממקור הטהור של שלמות הכלל, ברוממות מעלתה, כשהיא שמה תכליתה רק לראות איך הכלל כולו מוצלח ועומד במעלה רוממה, מושג האלהות שבאוה"ע אי אפשר שהי' לכל היותר כ"א להועיל לשלימות הפרטית. כי השלמות הכללית, א"א להיות כ"א ע"י מציאות אומה מרכזית, שתאחד כל באי עולם באור דעת את ד', והמיוחדת בזה היא ישראל, ומצירוף כל המעשים הטובים הפרטיים תבא התכלית הכללית בשימת לב הפרטי לזה.

עין אי"ה

12

צבור

רעג

כהן

ה ל כ ו ת ש ה ר ה

משפט

10

כיון שצריכין דוקא קנין של צבור, שהוא כללי, וצריך שכל רחוני לציינו, ע"כ חיישינן שמא לא יתפוס את הענין ולא ימסרם יפה יפה, שאע"פ שימסור לציבור בתור שותפיו, שגם הפרט שלו יש לו בזה חלק פרטי, לא ימסור להם בתור ציבור כללי, שאין שייכות לזה להפרט מצד פרטיותו אלא מצד קדושת קשורו אל הכלל. ועיקר קדושת תורה שבע"פ, שהיא תורת הברית של ישראל, הוא מפני קדושת הכלל שניכר בה יותר, כדאמר' בגזירת חז"ל, שצריך שיהי' הגוי כולה, כע"ז ליה. ימשום כך נאמר הלשון "כי טובים דודין מיין, עריבים עלי ד"ס יותר מיניה של תורה", שם ל"ה א', רלדעת הרי"ף, דברכת הטוב והמטיב דגשמים היא דוקא כשיש לו שותף בקרקע, ולא מהני מה שכל סביבותיו נהנים ג"כ, מפני שטובתם חלוקה, ולא כד' הרא"ש שהשיג על זה בפרק הרואה סי' ט"ו, תקשה איך מברך על היין הטוה"מ משום דאיכא בני חבורה דשתו בהדיה, והרי טו"ס כ"א כ"ז כוסו מיוחד, והוי כאין לו שותפין בארעא, וצ"ל משום דיתרון היין הוא משום דמשמה, כמבואר בגמ' דברכות ל"ה ב', והשמחה משותפת היא באחדות לכל בני החבורה, וע"כ יש בזה חבה מיוחדת. דומה לד"ס שהאחדות ניכרת בהם יותר משום דבעינן הגוי כולה, מה שא"כ בתורה שבכתב, דשייכה ג"כ בכ"א בפני עצמו, כמו מצות נביא על עצמו, דהוי תורה שבכתב לגבי ידי' כד' חת"ס באו"ח תשו"ר ר"ח.

ומתוך הקדושה,

³⁰ ישראל, צריכה להיות גם הנהגת המלכות שלה ע"פ התורה, וע"כ צריך המלך שני ספרי תורה, כסנהדרין כ"א ע"ב, היינו ספר תורה אחת בתור איש ישראל והשני בשביל לימוד הנהגת המלוכה.

13

בהקדמה ראיתי, שדבר דברי נגידים בקדושת תורה שבע"פ, וחקר בדבר פרצת הצדוקים, בענין ממחרת השבת, לפרש דוקא שבת בראשית, שלא קבלת חז"ל האמיתית. דקאי על יו"ט של פסח, ואנכי בארתי ענין זה בקשר של שתי הפרצות שלהם, שהן בקדושת תורה שבע"פ, שהיא עיקר הברית שכרת הקב"ה עם ישראל השבילה, כגיטין ס' ע"ב, שהן סמוכות זו לזו במגי"ת, כמנחות ס"ה, שבזה אשר נצחום ¹⁰ חכמים איתוקם תמיד ואח"כ איתוקם הגא דשבועיא, ומה שרצו הצדוקים, שיחיד יהי' מתנדב ומביא תמיד, בא מפני שלא הוודו שיש בכללות נכסות ישראל קדושה מיוחדת, מה שלא נמצא בכל עם ולשון, שכל אומה עיקר הקיבוץ שלה הוא כדי להטיב להיחידים הפרטיים, אבל הכלל מצד עצמו אין לו מציאות עצמית, ונמצא שערך הצבור כלפי אוה"ע הוא בבחינת שותפים, ואצל השותפים בודאי העיקר הוא חלקו של כל יחיד שבשותפות הכללית לגבי אותו היחיד. אבל ²⁰ באמת לגבי ישראל ציבור ושותפין הם שני מושגים, כדמשמע מסוגיא וממשנה דתמורה י"ג א' אין הציבור והשותפין עושין תמורה, מפני שיש בציבור של ישראל קדושה ומציאות כללית, שאינה נערכת כלל כלפי החלק של כל פרט, והיא עומדת למעלה מגדרי חלוקה, ובשביל כך קרבנות ציבור צריכין להיות משל ציבור דוקא, שזהו ענין הקדושה של הכלל כולה, והיינו טעמא דרבנן דב"מ ק"ח א', דחיישי שמא לא ימסרם יפה יפה, דהוא כה"ג דכתבו תוס' גיטין ³⁰ כ' ע"ב ד"ה אשה, דלא ידעה לאקנויי בדבר שהוא מחויר לה, והיינו שיש בזה קנין שכלי, ולא הוי כשאר קנינים, דאפילו שכל של פעוטות מספיק במטלטלים, כמבואר שם ג"ט במשנה וגמ', וה"א א' ה' די קנין של שותפין בציבור בישראל, דמה לי שותפין רבים או מועטים, או לא ה' שייך לומר כאן מסירה יפה יפה, אבל